

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ЯКОВА НОВИЦЬКОГО**

**ЧУМАКИ
СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Київ – Тернопіль

2024

УДК. 627.717.3 (075.5.)
А 65

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 19 вересня 2024 року)*

Рецензенти:

І. Лиман – доктор історичних наук, професор
В. Мільчев – доктор історичних наук, професор

Автор ідеї та керівник проекту В. Андрєєв

Чумаки. Студії з історії та історіографії / Ред. кол.: В. Андрєєв (гол. ред.), С. Андрєєва, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ: НДІ українознавства, Тернопіль: Вид-во «Крок», 2024. 290 с.

ISBN 978-617-692-912-3

Увазі читача пропонується маловідома, в тому числі й у середовищі професійних істориків, праця, яка побачила світ у 1931 р. під редакцією А. Лободи та В. Білого. Це видання, у свій час, в силу ідеологічних та політичних причин, було фактично вилучено з наукового обігу та незаслужено забуто. Втім і по сьогодні воно є одним з найбільш повних досліджень історії чумацтва та має непересічне значення для подальшого вивчення історії та культури України. «Чумаки» стали підсумком роботи потужного авторського колективу науковців, співробітників Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук. Крім того, в книзі вміщено неопубліковані джерела, що не увійшли до видання 1931 р. й на сьогодні зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (м. Київ).

Для істориків, етнологів, культурологів, фольклористів, усіх тих хто цікавиться українською історією та культурою.

ISBN 978-617-692-912-3

© НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

Вступне слово (Р. Додонов)	4
Передмова (В. Андрєєв)	11
Етнографічна комісія при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова: науково-дослідний проєкт вивчення чумацтва (В. Андрєєв, С. Андрєєва)	15

Частина I.

Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки (1931)

В. Білий – Уваги до чумацького фольклору	36
В. Білий – Література про чумаків	48
Чумаки на Звенигородщині	107
Фольклорні матеріали, записані від чумаків на Звенигородщині	126
Чумацькі пісні (записані на Звенигородщині)	154
А.І. Димінський – Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов. С 1860 по 1892 год	167
Ів. Галюн – Пережитки чумацтва на Роменщині	183
Н. Букатевич – Чумацтво в I пол. XIX сторіччя	194
Я. Риженко – До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.	211
Я. Риженко – До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.	225
Бібліографічні нотатки до «Чумацьких пісень» (подала Д.С. Галаган)	238
План с. Орлів	241

Частина II.

Чумацтво в неопублікованих матеріалах Етнографічної комісії при ВУАН

Білий В. Матеріали до чумацької демонології	249
Малеча Н. Чумаки (Записав в с. В. Дубешня на Чернігівщині)	272
Артюхов Є. Селянський віз	282
Чумацтво в малюнках К. Терещенка	285
Автори та упорядники	289

ВСТУПНЕ СЛОВО

Чумаки та чумацтво є видатним феноменом української культури. Своїми коріннями він сягає доби Київської Русі, конкуруючи з караванами східних купців. Чумаки задовольняли торговельні потреби величезного ареалу Південно-Східної Європи, охоплюючи своїм промислом не лише Україну, а й Польщу, Білорусь, Угорщину, Румунію, Молдову, Північний Кавказ, Поволжя й інші країни та регіони.

Основою чумацької торгівлі була сіль. Сьогодні ми мало задумуємося над тим, наскільки важливим є цей мінерал для життєдіяльності людини, згадуючи про нього хіба що в періоди штучного дефіциту. Проте, без солі важко уявити собі приготування та збереження риби, м'яса, овочів, масла, годування худоби. У добу середньовіччя сіль коштувала досить дорого. Торгівля сіллю у господарчому засвоєнні ареалу Південної України і Великого Степу відіграла не меншу роль, ніж торгівля прянощами в історії географічних відкриттів. Сольові копальні існували на території Австрії (Зальцбург), Польщі (Величка), Угорщини, Румунії, на Галичині, біля майбутнього м. Бахмут на Донеччині. Значну частку солі добували з морської води на узбережжях Чорного та Азовського морів. Чумаки зв'язали ці пункти сольового видобутку з основними торговельними центрами України: великими містами, ярмарками тощо.

За однією з версій, як зазначає Р.М. Одарченко в «Енциклопедії українознавства», етимологія слова «чумак» походить від назви дерев'яної скрині, що використовувалась для транспортування солі та риби; за іншою версією, слово «чум» означає мірну ложку для солі. Так чи інакше, але чумакування нерозривно пов'язано з сольовою торгівлею. Не випадково чумаків інколи називали «солениками».

Для перевезення важкого кам'яно-сольового вантажу чумаки використовували вози, які називалися мажами. На одну мажу можна було навантажити близько 60 пудів солі. Її тягнула пара чи дві пари волів. За свідченням Михайла Коломийця (Дерев'янка), наведеним нижче у статті Н. Малечі, чумаки які супроводжували лише три–чотири вози, вважалися бідними, багаті мали по шість–вісім і більше маж. Півсотні маж утворювали валки, що їх тягнули сотня волів з чверть сотнею чумаків. Такі норми були наслідком апробованого протягом століть народного досвіду найоптимальнішого вирішення складного завдання транспортування вантажів суходолом.

Звісно ж, не лише сіль перевозилась чумаками. Вони вели оптову торгівлю хлібом, лісом, залізом, дьогтем, горілкою, тютюном, сушеною рибою, кустарними виробами. У різні історичні періоди структура вантажу

змінювалась. Якщо у XV–XVII ст. пріоритетними напрямками були Краків і Гданськ, куди постачали сільськогосподарську продукцію з України, то в XVIII–XIX ст. вигідним було доправляти збіжжя, шкіру, мед, віск до портів Одеси, Херсона й Бердянська. Маршрути чумаків навічно закарбувалися в назвах шляхів Степової України: Бакаїв шлях, Муравський шлях, Царгородський, Харківський та ін.

Фронтірний характер ареалу діяльності чумаків зумовив їх зв'язки з козаками – ще одним соціокультурним феноменом українства. Необхідність охороняти валки від нападів ногайців і кримських татар призводила до звернення чумаків до запорожців з проханням про надання конвою. Відомо, що козаки часто супроводжували чумаків прикордонням, забезпечували переправу валок через Дніпро. Зі свого боку чумаки оплачували ці охоронні послуги. Вони запозичили в козаків чимало елементів мілітарної культури, зокрема облаштування зручних для оборони таборів для ночівлі, побудованих із вишикуваних у чотирикутник маж. Серед чумаків було чимало козаків. Чумаки-селяни залюбки зимували на землях Війська Запорозького, обираючи для цього відносно безпечні поселення Великого Лугу. Тому не дивно, що побутові особливості чумацтва й запорозького козацтва мають чимало спільних рис.

Помітний слід залишили чумаки в українському фольклорі та музичній культурі. Такий самобутній жанр, як чумацькі пісні, наближається до народних дум. Деякі з них мають дуже давні коріння, до нашого часу вони дійшли завдяки кобзарям і лірникам.

У другій половині XVIII ст. чумацтво було другим, після землеробства, видом господарської діяльності українського селянства. Втім із розвитком залізниць і пароплавів у XIX ст. значення чумацтва поступово зменшується. На місце індивідуальних підприємців приходять великі чумацькі об'єднання, які сконцентрували майже половину дрібнооптової торгівлі, транспортуючи щорічно близько 80 млн. пудів, включаючи 40 млн. пудів збіжжя. За Р.М. Одарченком, у 1880-х роках кількість чумаків досягала 200 000 осіб.

Оцінюючи місце чумацтва в українській історії, потрібно пов'язувати його з процесом формування ранньомодерної нації. Адже завдяки чумакам відбувалося початкове нагромадження капіталу, зародження торгово-буржуазних відносин, формування заможного класу, становлення національного ринку. Подібні процеси були притаманні більшості країн тогочасної Центрально-Східної Європи.

Водночас чумацтво, як і козацтво, були формами життєдіяльності, не сумісними з кріпацтвом. Вони не вписувалися в загальний циркуляр Російської імперії. Драматична історія чумаків – це не лише про матеріальний добробут, а й про індивідуальну свободу, єднання людини з природою, мрії про гідне життя.

Українознавчі дослідження чумаків і чумацтва мають свою історію. Можна виокремити як мінімум три етапи їхнього розвитку.

Перший етап, пов'язаний із діяльністю українських просвітників імперської доби (XIX – поч. XX ст.), характеризується відчутним впливом романтизму. Народнознавці були схильні до ідеалізації звичаїв і традицій українського народу, у зв'язку з чим у дослідженнях чумацтва дореволюційного періоду переважали дескриптивні мотиви. Специфікою цих досліджень було одночасне співіснування науковців та об'єктів їхнього вивчення – самих чумаків. Тобто чумацтво в XIX ст. ще існувало як явище, і етнографи, фольклористи мали змогу безпосередньо спостерігати особливості чумацького промислу, спілкуватися з чумаками, описувати їхні звичаї, фіксувати особливості праці та побуту. Серед ключових постатей цього етапу досліджень чумацтва слід назвати Г. Данилевського, М. Костомарова, І. Котляревського, А. Скальковського та ін. Духовна культура чумаків знайшла відображення в українській літературі й драматургії (М. Вовчок, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Коцюбинський, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Рудиковський, Т. Шевченко), живопису (І. Айвазовський, С. Васильківський, С. Трутовський, В. Орловський Т. Шевченко), музиці (М. Лисенко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, К. Стеценко). У 1834 р. виходить перша музична збірка чумацьких пісень під редакцією М. Максимовича. Згодом чумацький фольклор опрацьовується А. Єдлічкою, А. Метлинським, Я. Новицьким, І. Руденком, М. Тобілевичем (І. Карпенком-Карим), П. Чубинським, Д. Яворницьким. Польський історик Тадеуш Падалиця (Зенон Леонард Фіш) у 1841 р. опублікував книгу «Чумаки», в якій звертав увагу на зовнішній вигляд цієї категорії («кляси») осіб, що відрізнялася фізичною витривалістю, мужністю та психологічною стійкістю, необхідними для тривалих пересувань у напівворожому середовищі. У 1856 р. письменник Г. Данилевський за дорученням Міністерства морських справ здійснює чотиримісячну подорож Півднем України, результатом якої стали художньо-документальні нариси «Чумаки» з підзаголовком «З записок подорожі 1856 року про характер і звичаї українських чумаків». М. Костомаров у своїх працях розглядав чумаків у нерозривному зв'язку з українським козацтвом, вважаючи перших прямим наслідком занепаду останнього («колишні козаки стали чумаками та хліборобами»). У 70-х роках XIX ст. в Південній Україні функціонувала етнографічно-статистична експедиція Російського Географічного товариства, у звітах якої наводиться чимало цікавих відомостей про чумацтво. У 1910 р. оприлюднив свою працю «Чумацький віз» етнограф П. Рябков.

Другий етап (1917–1991 рр.) переважно припадає на радянський період української історії. Чумацтво у XX ст. вже припинило своє існування, втім ще були живі свідки – старі чумаки, які колись брали участь у цьому промислі.

Фіксація їхніх спогадів була метою діяльності декількох комплексних українознавчих експедицій 20-х років минулого століття. Відповідно до марксистської методології та духу часу радянські дослідники фокусувалися на економічних аспектах діяльності чумаків, їх класової ідентифікації. Відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький вбачав у чумаках зародок українського купецтва, заснованого на засадах товариської асоціації. Він писав, що чумацтво «зародилося набагато раніше за появу на дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями, й промисловцями, й водночас воїнами». Тому в соціально-класовому портреті чумацтва вгадуються впливи як козацької, так і цехової організацій. За своєю природою чумаки є селянами, які завдяки торгівлі здатні були викупити себе з кріпацтва. Поселення вільних чумаків, т. зв. «чумацькі гнізда», існували в багатьох районах Центральної і Південно-Східної України. (Заради справедливості слід окреслити й альтернативні марксистській методології українознавчі підходи, що панували в емігрантському і діаспорному середовищі. Зокрема, О. Кульчицький акцентував увагу на особливостях ментальності чумаків, що сформувалась під впливом географічних кліматичних чинників. На його думку, помірний клімат Лісостепу обумовив оптимізм і життєрадісність чумаків, а природа Степу сприяла появі контрастності почуттів, амбівалентності характеру, «непостійності і різкості»).

Особливе місце в історіографії чумацтва радянського періоду належить Етнографічній комісії при Всеукраїнській академії наук під керівництвом В. Петрова. Ця особливість пояснюється тим, що протягом діяльності комісії помітно трансформувалися теоретико-методологічні рамки, в яких відбувались дослідження. Якщо всередині 20-х років переважали ще дореволюційні, частково позитивістські настанови етнографічних студій феномену чумацтва, то з початком нового десятиліття взяли верх ідеологічні пріоритети. Чумацтво ототожнювалося з куркульством, тобто соціально чужим радянській владі соціальним елементом. В умовах колективізації і курсу партії на «знищення куркуля як класу» будь-які симпатії до чумаків з їх прагненнями до заможного життя були недоречними. Звіт Етнографічної комісії під назвою «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань». Випуск 2. «Чумаки» (перший випуск серії було присвячено дніпровським лоцманам) був надрукований у 1931 р. мізерним накладом і з самого початку став малодоступним для широкого загалу. Авторів звіту не врятували ані відмежування від своїх попередників¹,

---

¹ «Сучасна Етнографічна комісія, – читаємо, зокрема, в матеріалі В. Білого, – рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М. Грушевський) і колишніх керівників (акад. акад. А. Лобода,

ані використання в текстах марксистської термінології, ані повна лояльність до радянської влади. Дослідження згортались, а самі дослідники чумацтва зазнали різного роду репресій. Упереджене ставлення до чумацької проблематики зберігалося до кінця існування СРСР, не зважаючи на появу окремих досліджень, ініційованих талановитими українськими істориками, етнографами, фольклористами.

Нарешті, *третьій етап* дослідження чумацтва (з 1991 р. по теперішній час) має виразну історіографічну спрямованість. Основним джерелом інформації про чумаків є вже не живі учасники чумацького руху, а раніше оприлюднені матеріали та архівні дані. З проголошенням незалежності України відроджується інтерес до національної історії, і саме як унікальний національний, суто український феномен чумацтво вивчається сучасними науковцями. Серед останніх варто назвати С. Богатчук, О. Гуржія, Л. Дробіну, Т. Лазанську, В. Лазуренка, Л. Орел, С. Телюпу, Г. Халимоненка, В. Щербатюка та багатьох інших.

Інституціональним центром, де зосереджені основні дослідження чумацтва, є Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України з його друкованим органом – журналом «Народна творчість та етнографія». Співробітниками інституту реконструйовано чумацький одяг, опрацьовано близько двох тисяч чумацьких пісень, були захищені дисертації С. Проскурової «Чумацтво як українське соціокультурне явище», Ю. Сокура «Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII–XIX ст.)» тощо.

Понад тридцять років українознавчі дослідження здійснюються в Науково-дослідному інституті українознавства, що був створений у 1992 р. при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, згодом був підпорядкований Міністерству освіти і науки і навіть отримав статус національного, але 2024 року внаслідок чергової реорганізації повернувся до структури КНУ. Тема чумаків порушувалася науковцями НДІ українознавства в контексті історії повсякдення, етнокультурної ідентичності, націогенези тощо. Зокрема, Михайло Кушпа захистив свою дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук на тему «Козацькі пісні: генеза, художня своєрідність», в якій знайшлося місце й чумацькому фольклору. У 2008 р. побачила світ монографія завідувачки відділу національної культури НДІУ, народної артистки України Валентини Короті-Ковальської «Українська народно-пісенна творчість в українознавстві», де

А. Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідного процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва».

чумацьким пісням присвячено окремий розділ. Водночас подібні розвідки мали фрагментарний і побічний характер. Ілюстрацією сказаного є стаття вчительки з Білої Церкви В. Гребень, надрукована в інститутському журналі «Українознавство» (2019, № 1(70)) і присвячена впровадженню чумацької тематики в навчальний процес середньої школи. Не применшуючи внеску ентузіастів, слід констатувати, що сучасному українознавству явно бракує фундаментального дослідження феномену чумацтва у всій повноті його проявів.

Вагомий науковий доробок у зазначеній проблематиці належить історикам Запорізького національного університету. Тут, на батьківщині запорозького козацтва, за ініціативою місцевих істориків було створено Наукове товариство імені Якова Новицького. Вагома роль у формуванні цього об'єднання належить доктору історичних наук, професору Анатолію Бойку, який відкрив при історичному факультеті ЗНУ лабораторію історії Південної України. Обидві установи не оминули в своїх дослідженнях проблематику чумацтва. Певною мірою вона знайшла відображення в працях В. Андрєєва, С. Андрєєвої, С. Білівненка, В. Грибовського, В. Константинової, І. Лимана, В. Мільчева, Т. Печериці, С. Телюпи.

Збірка, яку читач тримає в руках, об'єднує досягнення декількох генерацій дослідників чумацької проблематики всіх етапів. Можна сміливо констатувати тяглість наукових традицій, своєрідну естафету поколінь науковців, кожному з яких притаманний власний погляд на проблему чумацтва.

Хочу висловити слова вдячності проф. Віталію Андрєєву, невтомному досліднику творчості В. Петрова. Дванадцять років тому в Херсоні побачила світ перша збірка «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань», присвячена дніпровським лоцманам. Бурхливі події сьогодення – анексія Криму, війна на Донбасі, повномасштабне російське вторгнення в Україну, тимчасова окупація Херсона – завадили одразу оприлюднити другу частину матеріалів Етнографічної комісії ВУАН, але В.М. Андрєєв не втрачав надії. З великою перервою, але «чумацький випуск», супроводжений раніше неопублікованими архівними документами, стає надбанням широкого загалу.

Сподіваюсь, що наведені в збірці матеріали не лише ліквідують помітний «інформаційний голод» навколо чумацтва, а й сприятимуть зародженню інтересу у молодих науковців до цієї важливої та досі недооціненої проблематики українознавчих досліджень.

Роман ДОДОНОВ,
доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка